LUND UNIVERSITY

När slutade reformationen?

Reformation, konfessionalisering och representationen av Martin Luther i svensk bokproduktion under 1500-talet

Brilkman, Kajsa

Published in:
Historisk Tidskrift

2019

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Brilkman, K. (2019). När slutade reformationen? Reformation, konfessionalisering och representationen av Martin Luther i svensk bokproduktion under 1500-talet. *Historisk Tidskrift*, *139*(4), 665-688. http://www.historisktidskrift.se/fulltext/2019-4/HT_2019_4_665-688_brilkman.htm

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

När slutade reformationen?

Reformation, konfessionalisering och representationen av Martin Luther i svensk bokproduktion under 1500-talet

KAJSA BRILKMAN *Lunds universitet*

Reformationsbegreppet har i de senaste decenniernas svenska forskning vanligen syftat på en lång process av religiös förändring i Sverige mellan 1527 och 1593. I uppsatsen förs argumentet att "reformationen" i stället bör reserveras för första hälften av århundradet och kampen om den universella kyrkan, medan "konfessionalisering" bör användas för andra hälften av århundradet och syfta på försök att stabilisera de olika bekännelsekyrkorna. Den svenska reformationen var inte långsam, utan följde europeiska mönster.

Begreppet reformationen syftar i dagens forskning i allmänhet på en utdragen process av religiös förändring som i Sverige startade med riksdagen i Västerås 1527 och avslutades med Uppsala möte 1593, då Sverige anses ha blivit ett lutherskt land. Genom att analysera omnämningar eller avbildningar av Martin Luther i bokproduktionen kommer jag att visa hur reformationsbegreppet kan snävas in temporalt, för att syfta på förändringar under första hälften av århundradet och samtidigt kompletteras med begreppet konfessionalisering som bättre fångar in processen under slutet av århundradet. Ett sådant temporalt snävare reformationsbegrepp tydliggör förändringar och skillnader under 1500-talet, och sätter in Sverige i en europisk kontext. Artikeln ska därför förstås som en inbjudan till nordiska forskare att vidare diskutera vilket reformationsbegrepp som ska användas, på vilka grunder och vilka impli-

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen *double blind peer review*.

Kajsa Brilkman (f. 1983) är historiker, verksam vid Historiska institutionen, Lunds universitet. Hon arbetar för tillfället inom projektet "Mare lutheranum: Bokmarknaden och den lutherska konfessionskulturen runt Östersjön, 1570–1620", finansierat av Vetenskapsrådet. Hennes forskning rör reformation och konfessionalisering i norra Europa samt tidigmodern bok- och kunskapshistoria.

E-post: kajsa.brilkman@hist.lu.se

kationer det för med sig.[1] Artikeln applicerar en teoribildning på det svenska 1500-talet som har utvecklats internationellt.[2]

Reformationen i svensk forskning

Syftet med denna artikel är att visa på en alternativ tolkning av det svenska 1500-talet och användningen av begreppet reformationen. Därmed kommer Sveriges unicitet i ett europeiskt perspektiv att ifrågasättas och ett reformationsbegrepp utvecklas, som är snävare än det som används i den samtida forskningen. I artikeln drivs genomgående argumentet att begreppet konfessionalisering är användbart på svenskt 1500-tal: det förändrar vår syn på hur århundradets religiösa och politiska förändringsprocess förlöpte och hjälper till att sätta in Sverige i en europeisk process.

I dagens svenska forskning tenderar reformationsbegreppet att syfta på en lång process, som inkluderar stora delar av första hälften av den tidigmoderna tiden. Influenser från det i den anglosaxiska världen använda begreppet "the long reformation"[3] gör sig därmed påminda. Avgörande för svensk forskning har den obeslutsamhet i religiösa frågor varit som många forskare tycker sig se i Sverige under 1500-talet, från

1. Se också Otfried Czaika, "Vad var reformationen? Några tankar om brott och kontinuitet i ett jämförande europeiskt perspektiv", *Svensk Teologisk Kvartalskrift* 93:1–2 (2017) s. 33–52; Martin Berntson, *Kättarland: En bok om reformationen i Sverige* (Skellefteå 2017). En sådan diskussion kan med fördel föras på grundval av de historiografiska analyserna av Morten Fink-Jensen, Hanne Sanders och Martin Berntson i Kajsa Brilkman, Morten Fink-Jensen & Hanne Sanders (red.), *Reformation i två riken: Reformationens historia och historiografi i Sverige och Danmark* (Göteborg 2019). Se också diskussionen i Matthias Pohlig, "Jubiläumsliteratur? Zum Stand der Reformationsforschung im Jahr 2017", *Zeitschrift für Historische Forschung* 44:2 (2017) s. 213–274.

2. En utmärkt översikt finns i C. Scott Dixon, *Contesting the Reformation* (Malden 2012). Se också Berndt Hamm, Bernd Moeller & Dorothea Wendebourg, *Reformationstheorien: Ein kirchenhistorischer Disput über Einheit und Vielfalt der Reformation* (Göttingen 1995). Otfried Czaika diskuterar utförligt och med många hänvisningar förhållandet mellan den svenska och den internationella forskningen om senmedeltid, reformation och konfessionalisering, se Otfried Czaika, "Prolegomena zur früheneuzeitlichen Geschichte Skandinaviens: Zur Periodisierungsdiskussion frühneuzeitlicher Geschichte und Quellenlage", i Heinrich Assel, Johann Anselm Steiger & Axel E. Walter (red.), *Reformatio Baltica: Kulturwirkungen der Reformation in den Metropolen des Ostseeraums* (Berlin 2018) s. 881–906. För fördjupande läsning, se denna uppsats.

3. Till exempel Peter George Wallace, *The long European reformation: Religion, political conflict, and the search for conformity, 1350–1750* (New York 2004); Alexandra Walsham, *The reformation of the landscape: Religion, identity, and memory in early modern Britain and Ireland* (Oxford 2011) särskilt s. 10–11; Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo (red.), *Lived religion and the long Reformation in northern Europe c. 1300–1700* (Boston 2016) s. 8.

Gustav Vasas lite vacklande förhållande till reformatorerna, över Erik XIV:s intresse för det reformerta till Johan III:s tydliga förbindelser med det katolska Europa. Forskningen tenderar att tolka hela denna process som reformationen. Begreppet reformation syftar då på den antaget långa processen fram till att det svenska riket blev lutherskt i och med Uppsala möte 1593.[4] Det är, som nyligen Steffie Schmidt har påpekat, symptomatiskt att det senaste större svenska kyrkohistoriska översiktsverket gör en tydlig uppdelning mellan 1500-talet ("Reformationstiden") och 1600-talet ("Enhetskyrkans tid").[5] Ibland kombineras detta med en tolkning av den svenska reformationen som ett exempel på en särskilt långsam process i jämförelse med liknande förlopp i andra territorier.[6]

I kontrast till detta står en äldre forskningstradition där reformationen sågs som en relativt kort period under 1500-talet.[7] Dagens historiker talar i stället gärna om "reformationens tidevarv" och syftar därmed på första hälften av den tidigmoderna tiden.[8] Göran Malmstedts forskning

4. Se bland annat Birgit Stolt, "'Gottes reines Wort': Die Reformation in Schweden", i Judith Black (red.), *Schweden und Deutschland: Begegnungen und Impulse* (Stockholm 1999) s. 39–48, se särskilt s. 45–46; Ingun Montgomery, "Uppsala möte 1593", *Kyrkohistorisk årsskrift* 93 (1993) s. 13–19; Henrik Ågren, *Erik den helige – landsfader eller beläte? En rikspatrons öde i svensk historieskrivning från reformationen till och med upplysningen* (Lund 2012) s. 47–48; Marie-Louise Rodén, "Reform eller revolution? Ett kyrkligt uppror som förändrade Europa", i Dick Harrison & Bo Eriksson (red.), *Sveriges historia: 1350–1600* (Stockholm 2010) s. 477–492; Göran Malmstedt, *Bondetro och kyrkoro: Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige* (Lund 2002) s. 11–24; Berntson (2017) s. 14; Lars Ericson, *Johan III: En biografi* (Lund 2004) s. 211; Steffie Schmidt, *Professoren im Norden: Lutherische Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit am Beispiel der theologischen Fakultäten in Kopenhagen und Uppsala* (Göttingen 2018) s. 111; Matthias Asche, "Zentrum und Peripherie in der Geschichte Nordeuropas", i Matthias Asche & Anton Schindling (red.), *Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Nordische Königreiche und Konfession 1500 bis 1660* (Münster 2003) s. 13–25, särskilt s. 20; Erland Sellberg, *Kyrkan och den tidigmoderna staten: En konflikt om Aristoteles, utbildning och makt* (Stockholm 2010) s. 29. Min egen avhandling ger uttryck för samma tolkning av reformationen som en process under stora delar av 1500-talet. Jag använder begreppet "den tidiga reformationen", och syftar på tiden fram till år 1544. På denna punkt har jag reviderat min tolkning och skulle i dag tala om perioden som "reformationen" utan prefixet "tidig", som implicerar att det finns en "sen" reformation, se Kajsa Brilkman, *Undersåten som förstod: Den svenska reformatoriska samtalsordningen och den tidigmoderna integrationsprocessen* (Skellefteå 2013).

5. Schmidt (2018) s. 17. Se även Czaika (2018) s. 888. För exempel, se Åke Andrén, *Sveriges kyrkohistoria: 3, Reformationstid* (Stockholm 1999); Ingun Montgomery, *Sveriges kyrkohistoria: 4, Enhetskyrkans tid* (Stockholm 2002).

6. Stolt (1999) s. 44; Sellberg (2010).

7. Till exempel Knut B. Westman, *Reformationens genombrottsår i Sverige* (Stockholm 1918); Hjalmar Holmquist, *Den svenska reformationens begynnelse 1523–1531: Till fyrahundraårsminnet* (Stockholm 1923).

8. Se bland annat Marie Lindstedt Cronberg, "Guds folk och djävulens anhängare: Onda praktiker och kampen mot magi i reformationens tidevarv", i Catharina Stenqvist & Marie

om församlingsbornas uppträdande i kyrkorna under 1600-talet och om förändringen av helgdagarna har varit tongivande för en forskning som har poängterat svårigheterna med att implementera reformationen.[9] Två nya avhandlingar indikerar dock att det långa reformationsbegreppet håller på att förlora sin lockelse för historiker, och man söker nya vägar att använda begreppet.[10]

Läsaren anar redan min kritiska inställning till ett reformationsbegrepp som syftar på nästan hela 1500-talet, eller mer. Två problem med det långa reformationsbegreppet ter sig särskilt tydliga. För det första medför det att förskjutningar inom 1500-talets religiösa och politiska förändringsprocess inte i tillräckligt hög grad kan analyseras. Dessa förskjutningar var ofta betingade av en vidare politisk och internationell kontext. För det andra har idén om en ovanligt lång process i Sverige fram till en luthersk stat barlasten att de explicit eller implicit utgår från att Sverige följde en unik utveckling – ofta exemplifierat med att Sverige först 1593 antog *Confessio Augustana* som bekännelsedokument.

Konfessionalisering i Europa

Begreppet *konfessionalisering* syftar på en process där den västerländska kristenheten under 1500-talet delades in i olika konfessioner vilka definierade sin tro i bekännelsedokument, och de samhälleliga, politiska, sociala och kulturella följder som denna delning fick.[11] Konfessionerna stod i konkurrens med varandra och försökte säkra den egna konfessionella positionen, och om tvunget, försvara den. Konfessionalisering kunde ha en integrerande verkan och stödja statsbildningsprocessen, men i minst lika många fall blev den en grund till konflikter. Det är därav ett misstag att tänka att konfessionalisering enbart ägde rum när religiös och politisk integration sammanföll med statsbildningsprocessen i ett territorium. Som Ute Lotz-Heumann betonar syftar konfessionaliseringsbegrep-

---

Lindstedt Cronberg (red.), *Dygder och laster: Förmoderna perspektiv på tillvaron* (Lund 2010) s. 115–134.

9. Malmstedt (2002); Göran Malmstedt, *Helgdagsreduktionen: Övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500–1800* (Göteborg 1994).

10. Mari Eyice, *An emotional landscape of devotion: Religious experience in Reformation-period Sweden* (Stockholm 2019); Terese Zachrisson, *Mellan fromhet och vidskepelse: Materialitet och religiositet i det efterreformatoriska Sverige* (Göteborg 2017).

11. För en introduktion och referenser till centrala texter, se Kajsa Brilkman, "Konfessionalisering, konfessionskonflikt och konfessionskultur under tidigmodern tid", *Scandia* 82:1 (2016) s. 93–106.

pet inte till att analysera framgångsrika processer ovanifrån, utan till att identifiera olika konkurrerande konfessionaliseringsprocesser som krockar med varandra i ett politiskt rum. Hon har själv lyft fram ett sådant exempel på parallella konfessionaliseringsprocesser på Irland.[12]

I en programmatisk artikel beskriver Heinz Schilling faserna i konfessionaliseringen i det tysk-romerska riket.[13] Efter religionsfreden 1555 i Augsburg inträdde några decennier av fredlig samvaro mellan de olika religiösa grupperna. I slutet av 1570-talet och början på 1580-talet växte polariteten mellan konfessionerna, därför att en ny generation furstar tog vid. Nyheten om massakern på protestanter i Paris under Bartolomeinatten 1572 och den flyktingström som detta utlöste, triggade en redan spänd situation. Det blev inledningen på en process där aktörerna tvingades ta ställning i konfessionsfrågan. Schilling betonar starkt denna växelverkan där territorierna stod i relation till varandra och explicit tvingades välja sida. För lutherska territorier var utarbetandet av Konkordieformeln och den debatt som följde på den avgörande. *Confessio Augustana* antogs som bekännelsedokument i de territorier som införde Konkordieboken. *Confessio Augustana* fick alltså sin funktion som bekännelsedokument, som skulle styra konfessionsutövningen, först inom loppet av konfessionaliseringen. Viktigt ur ett svenskt avseende är att uppmärksamma att också sådana territorier som – liksom Sverige – inte skrev under *Formula Concordia*, som till exempel Ostfriesland och Braunschweig-Wolfenbüttel, präglades av en religiös och politisk åtstramning. Schilling lyfter särskilt fram hur viktigt det är att peka på att konfessionaliseringsprocessen även pågick i de lutherska territorierna. Han skriver:

> These connections between religious and social change have gone largely unnoticed with reference to Lutheran confessionalization because it was assumed that the political and social changes within Lutheran states had already been completed during the Reformation

12. Ute Lotz-Heumann, *Die doppelte Konfessionalisierung in Irland: Konflikt und Koexistenz im 16. und in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts* (Tübingen 2000) s. 9.

13. Heinz Schilling, "Die Konfessionalisierung im Reich: Religiöser und gesellschaftlicher Wandel in Deutschland zwischen 1555 und 1620", *Historische Zeitschrift* 246 (1988) s. 1–45. På engelska, se "Confessionalization in the Empire: Religious and Societal Change in Germany between 1555 and 1620", i *Religion, political culture and the emergence of early modern society: Essays in German and Dutch history, Studies in medieval and reformation thought* (Leiden 1992) s. 204–245.

> itself. This assumption is valid, if at all, only for a few territories. Usually a decisive ideological and social reshaping took place, even within Lutheran areas, in the course of confessionalization.[14]

Schilling menar alltså att de förändringar som går att observera i lutherska territorier under andra hälften av 1500-talet felaktigt av tidigare historiker har räknats till reformationen under första hälften av 1500-talet, när de egentligen ska ses som del av konfessionaliseringen. Det var i Europa – till skillnad från vad svensk forskning antyder – inte ovanligt att det liksom i Sverige fanns en viss öppenhet i den konfessionella positioneringen under andra hälften av 1500-talet. Först under decennierna runt 1600 sker försök till konfessionell låsning.[15]

Det är viktigt att i anslutning till Schillings citat notera att begreppet konfessionalisering har utvecklats i relation till en forskningstradition inom vilken en snävare förståelse av begreppet reformationen har varit utgångspunkten. Detta skiljer sig kraftigt åt från förståelsen av begreppet inom den tradition som pekar på ”the long reformation”. Ett sådant snävare reformationsbegrepp fokuserar på en rörelse som intensivt ifrågasatte bestående religiösa normer, som kommunicerade denna ståndpunkt till en så bred offentlighet som möjligt genom tryckpressen, predikan och symboliska praktiker samt försökte gestalta en kyrka inom vilken nya religiösa normer kunde förverkligas.[16] Reformationen

14. Schilling (1992) s. 236–237. Citatet på tyska: ”Weniger beachtet wurden die genannten Zusammenhänge bislang in Bezug auf die lutherische Konfessionalisierung, weil vorausgesetzt wird, der politisch-gesellschaftliche Wandel sei bereits unmittelbar mit der Reformation vollzogen worden. Das trifft, wenn überhaupt, jedoch nur für die wenigsten Territorien zu. In der Regel erfolgte auch im lutherischen Bereich die entscheidende 'ideologische' und gesellschaftliche Formierung im Zuge der Konfessionalisierung.” Schilling (1988) s. 36. Dieter Stievermann, ”Evangelische Territorien im Konfessionalisierungsprozess”, i Anton Schindling & Walter Ziegler (red.), *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Land und Konfession 1500–1650, Bilanz – Forschungsperspektiven – Register*, Band 7 (Münster 1997) s. 58, drar samma slutsats. Denna publikation innehåller många jämförelser som är intressanta att använda på ett skandinaviskt material.

15. Jämför territorierna i Anton Schindling & Walter Ziegler, *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Land und Konfession 1500–1650*, 7 Band (Münster 1989–1997), till exempel Mecklenburg.

16. Thomas Kaufmann, *Geschichte der Reformation* (Frankfurt am Main 2009) s. 21–22. Flera viktiga studier som sätter reformationen i kontext har gjorts de senaste åren, se Thomas Kaufmann, *Der Anfang der Reformation: Studien zur Kontextualität der Theologie, Publizistik und Inszenierung Luthers und der reformatorischen Bewegung* (Tübingen 2012); Natalie Krentz, *Ritualwandel und Deutungshoheit: Die frühe Reformation in der Residenzstadt Wittenberg (1500–1533)* (Tübingen 2014); Volker Leppin, *Die fremde Reformation: Luthers mystische Wurzeln* (München 2016). På svenskt material se Kajsa Brilkman, ”När och hur inleddes reforma-

handlar för lutheranerna om kampen om den universella kyrkan, och var därmed något annat än konfessionalisering, som för lutheranerna handlade om förhållandet till de olika, i bekännelsedokument definierade, konfessionerna.[17] Det är värt att observera att en sådan definition av reformationsbegreppet inte säger något om huruvida de religiösa normerna implementerades fullt ut, eftersom en sådan förståelse av ett fullständigt införande inte fanns hos aktörerna.

För tolkningen av 1500-talet i Sverige har begreppet konfessionalisering vittgående konsekvenser, som jag återkommer till i slutet av artikeln. Eftersom det svenska riket ekonomiskt, politiskt och personellt hade starka band till de nordtyska territorierna är det rimligt att se utvecklingen i det svenska riket i ljuset av konfessionaliseringen i det tysk-romerska riket – och i Europa som helhet.

Begreppet konfessionalisering har använts av flera svenska forskare.[18] De senaste åren har också det närbesläktade begreppet konfessionskultur lyfts fram i några bidrag.[19] Anledningen till att konfessionalisieringsbegreppet i relativt ringa grad har använts som ett analytiskt verktyg går nog att finna i att det i allt för hög grad tolkats som liktydigt med socialdisciplinering, vilket sannolikt beror på att receptionen har gått via anglosaxiska forskare.[20]

Det blir tydligt hos till exempel Nils Ekedahl, som menar att begreppet fokuserar på ”samspelet mellan statlig – eller om man så vill furstlig – maktkoncentration, uppkomsten av kyrkobildningar på grundval av nyformerade bekännelsedokument samt den tilltagande kontrollen av befolkningens livsmönster”.[21] Ekedahls referens går här emellertid inte till Schilling, utan till den amerikanske historikern Ronnie Po-chia

tionen i det svenska riket? Ett kulturhistoriskt perspektiv på ett gammalt problem”, *Scandia* 82:2 (2016) s. 43–69.

17. Thomas Kaufmann, ”Die Reformation als Epoche”, *Verkündigung und Forschung* 47 (2002) s. 49–63.

18. Till exempel Erik Zillén, ”Den första svenskspråkiga fabelsamlingen som konfessionaliseringsprojekt”, *Samlaren* 126 (2005) s. 5–50; Otfried Czaika, *David Chytræus und die Universität Rostock in ihren Beziehungen zum schwedischen Reich* (Helsinki 2002); Martin Berntson, *Mässan och armborstet: Uppror och reformation i Sverige 1525–1544* (Skellefteå 2010).

19. Se bland annat David Gudmundsson, *Konfessionell krigsmakt: Predikan och bön i den svenska armén 1611–1721* (Malmö 2014); Otfried Czaika, *Elisabet Vasa: En kvinna på 1500-talet och hennes böcker* (Stockholm 2009).

20. En kritisk diskussion om detta finns i Pohlig (2017).

21. Nils Ekedahl, ”Förkunnelse från predikstolen: Trosförmedling och kommunikation från predikstolen – tidigmoderna perspektiv”, *Kyrkohistoriska årsskrift* 102:1 (2002) s. 21–32, se särskilt s. 28.

Hsias verk *Social discipline in the Reformation*.[22] Denna studie har fått stor betydelse för spridningen av konfessionaliseringsbegreppet utanför det tyska språkrummet. Hsias verk skrevs i nära kontakt med de tyska historikerna och han visar stor kännedom om konfessionaliseringens olika innebörder. Schilling uppmärksammar dock att framför allt titeln verkar ha satt tonen för receptionen av konfessionaliseringsbegreppet i den anglosaxiska världen.[23]

Att socialdisciplinering är en aspekt av begreppet ska inte förnekas men begreppet syftar på ett vidare spektrum av förändringar i det tidigmoderna Europa än enbart ökad kontroll av undersåtarna. Också misslyckade disciplineringsförsök ingår i det som kan kallas konfessionalisering.[24] I denna artikel syftar konfessionalisering på en process av konflikt och samexistens mellan olika konfessionella grupper. Konfessionalisering används följaktligen inte som en kontext, utan som ett verktyg i analysen.

Bokproduktion och representation

Den empiriska delen av denna artikel utgörs av en analys av bokproduktionen i Sverige på 1500-talet. Den tjänar som exempel på hur den ovan beskrivna skillnaden mellan reformation och konfessionalisering syns i källmaterialet.

När teorin om konfessionalisering utvecklades under 1980- och 1990-talen stod i huvudsak politiska dokument i fokus. Wolfgang Reinhard pekade dock tidigt på att till exempel boktrycket konfessionaliserades.[25] Detta har senare forskning ytterligare lyft fram och grundläggande analyserat.[26] Kopplingen mellan reformation och boktryck är också väl

22. R. Po-chia Hsia, *Social discipline in the Reformation: Central Europe 1550–1750* (London 1989).

23. Heinz Schilling, "Disziplinierung oder 'Selbstregulierung der Untertanen'? Ein Plädoyer für die Doppelperspektive von Makro- und Mikrohistorie bei der Erforschung der frühmodernen Kirchenzucht", *Historische Zeitschrift* 264 (1997) s. 675–691.

24. Om detta, se debatten mellan Heinz Schilling och Heinrich Richard Schmidt: Heinz Schilling (1997); Heinrich Richard Schmidt, "Sozialdisziplinierung? Ein Plädoyer für das Ende des Etatismus in der Konfessionalisierungsforschung", *Historische Zeitschrift* 265 (1997) s. 639–682.

25. Wolfgang Reinhard, "Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des Konfessionellen Zeitalters", *Zeitschrift für historische Forschung* 10 (1983) s. 257–277, särskilt s. 263–267.

26. Till exempel Ute Lotz-Heumann & Matthias Pohlig, "Confessionalization and Literature in the Empire, 1555–1700", *Central European History* 40:1 (2007) s. 35–59; Thomas Kaufmann, *Das Ende der Reformation: Magdeburgs "Herrgotts Kanzlei" (1548–1551/2)* (Tübin-

undersökt.[27] Thomas Kaufmann pekar på att under reformationen utgjorde boktrycket en arena på vilken olika åsikter om Luther och den religiösa förändringsprocessen skapades och förhandlades. Aktörerna försökte påverka sina motståndare, vilket teoretiskt fortfarande var en möjlighet eftersom de konfessionella positionera inte hade cementerats. Under senare delen av 1500-talet går det i stället att se en tendens inom boktrycket att fokusera på stabilisering av redan vunnen kunskap, att befästa och förstärka identiteter och gemensamma värden.[28] En analys av bokproduktionen framstår därför som en möjlighet att ringa in reformations- och konfessionaliseringsprocesserna i Sverige.

Studien vilar på en analys av hela den religiösa bokproduktionen under århundradet.[29] I artikeln behandlas särskilt sex år under början av perioden (1526–1531) och sex år under slutet av perioden (1592–1597), eftersom skillnaden mellan reformation och konfessionalisering framträder tydligt när de två perioderna ställs mot varandra. Fokus i analysen ligger vid representationen av Martin Luther i bokproduktionen. Detta dels för att flera tidigare studier har visat på hur användningen av Luther är en bra indikator på konfessionalisering inom lutherdomen.[30] Representationen av Martin Luther är också intressant i förhållande till att flera forskare har hävdat att Luthers betydelse för innehållet i den svenska reformationen var försumbar.[31] Även i förhållande till detta kommer artikeln presentera nya resultat.

---

gen 2003); Harry Oelke, *Die Konfessionsbildung des 16. Jahrhunderts im Speigel illustrierte Flugblätter* (Berlin 1992).

27. Bra översikter finns i Johannes Burkhardt, *Das Reformationsjahrhundert: Deutsche Geschichte zwischen Medienrevolution und Institutionenbildung 1517–1617* (Stuttgart 2002); Andrew Pettegree, *Brand Luther: 1517, printing, and the making of the Reformation* (New York 2015). För svensk del, se Otfried Czaika, "Boktryck och reformation: Att flytta fokus: Från Luther till Gutenberg, från reformationen till boktryckarkonsten", *Teologisk Tidsskrift* 7:4 (2018) s. 225–244.

28. Kaufmann, (2003) s. 184–185; Volker Leppin, *Antichrist und Jüngster Tag: Das Profil apokalyptischer Flugschriftenpublizistik im deutschen Luthertum 1548–1618* (Gütersloh 1999) s. 35–38.

29. Om än inte fullständig, finns denna åtkomlig i nationalbibliografin för svenskt 1500-tal, vilket tillhandahåller information om verkens innehåll, grafisk gestaltning och tillkomst. Isak Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600*, 3 band (Uppsala 1927–1938).

30. Se bland annat Robert Kolb, *Martin Luther as prophet, teacher, hero: Images of the reformer, 1520–1620* (Grand Rapids 1999). Robert Scribner, "Incombustible Luther: The Image of the Reformer in Early Modern Germany", *Past & Present* 110:1 (1986) s. 38–68.

31. Se not 47 och 48.

Med representation avses omnämningar eller avbildningar av Martin Luther. Dessa representationer förmedlade ställningstaganden för eller emot Luther vilka tagna tillsammans skapar en bild av hur man vid en viss tidpunkt förhöll sig till Luther. Viktigt för analysen är att frånvaron av omnämningar också ses som en representation, eftersom det aktiva utelämnandet av information till läsaren även utgör en form av kunskapsproduktion.[32] För att kunna diskutera denna representation krävs dock en analys av receptionen av Luther. Med reception avses i detta sammanhang enbart att texter av Luther har översatts och getts ut på svenska, medan indirekta former av reception, som bygger på att författaren har läst Luther och blivit inspirerad av tankarna, i detta sammanhang lämnas därhän.

Det valda källmaterialet är den samlade religiösa bokproduktionen avsedd för en på svenska läsande publik[33] under 1500-talet. En normalstor upplaga beräknas till cirka 400–600 verk.[34] Det är viktigt att läsaren förstår att bokproduktionen avser något annat än bokmarknaden eller boksamlandet. [35] Bokproduktionen kunde kontrolleras, vilket också gjordes i och med att det kungliga boktrycket sedan dess start 1525/1526 hade monopol på tryck.[36] Den svenska bokmarknaden var däremot en del av den europeiska marknaden och mycket svår att kontrollera för myndigheterna,[37] liksom även det privata boksamlandet var. För studien

32. Inspiration till tillvägagångssättet kommer huvudsakligen från Stuart Hall, *Representation: Cultural representations and signifying practices* (London 1997).

33. Se Hartmut Lehmann, "The Cultural Importance of the Pious Middle Classes in Seventeenth-Century Protestant Society", i Hartmut Lehmann (red.), *Religion und Religiosität in der Neuzeit* (Göttingen 1996) s. 52–61, om vem som kan tänkas ha läst den tidigmoderna uppbyggelselitteraturen.

34. Uwe Neddermeyer, *Von der Handschrift zum gedruckten Buch: Schriftlichkeit und Leseinteresse im Mittelalter und in der frühen Neuzeit – Quantitative und qualitative Aspekte* (Wiesbaden 1998) s. 127–133, 390–395; Stina Hansson, *"Afsatt på swensko": 1600-talets tryckta översättningslitteratur* (Göteborg 1982) s. 220–225. Att upplagorna kunde vara betydligt större, framför allt för sångböcker, framgår bland annat av Erik Eriksson, "Kring några nyfunna svenska 1600-talstryck" *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 62–63 (1975–1976).

35. Erik Eriksson, "Några nyfunna äldre svenska tryck som bl. a. justerar den svenska psalmbokshistorien", *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 62–63 (1975–1976) s. 81–91, särskilt s. 81; Thomas Fuchs, "Buchdruck, Buchhandel und Büchersammlungen in Lepizig unter den Bedingungen antireformatorischer Politik (1519–1539)", i Thomas Kaufmann & Elmar Mittler, *Reformation und Buch: Akteure und Strategien frühreformatorischer Druckerzeugnisse* (Wiesbaden 2017) s. 105–127.

36. Henrik Schück, *Den svenska förlagsbokhandelns historia. D. 1* (Stockholm 1923) s. 53–59.

37. Wolfgang Undorf, *From Gutenberg to Luther: Transnational print cultures in Scandinavia 1450–1525* (Leiden 2014).

innebär detta att bokproduktionen inte speglar vilka föreställningar om Luther och reformationen som cirkulerade i Sverige under 1500-talet, utan endast de sanktionerade representationerna.

Reformation

Under den första sexårsperioden 1526–1531 utkom två, möjligen tre texter som representerade Luther. Den första kända representationen av Luther i tryckt skrift på svenska finns i Olaus Petris *Svar på ett okristligt sändebrev* (1527),[38] ett svar på en av Poul Helgesen i Danmark publicerad anti-luthersk text. Visserligen är det känt att biskopen i Linköping Hans Brask åren innan hade planer på att trycka två anti-lutherska texter, men om dessa planer verkställdes är dock osäkert.[39] Olaus Petri inleder sitt verk med att referera Poul Helgesens verk och menar att han ”beskriyar och beropar Martinum luther medh hans anhang for kiettare ijlgerninges men och skalkar”.[40] Sedan går Olaus Petri igenom Poul Helgesens kritik av Luther som han vederlägger. Carl Axel Aurelius har tidigare studerat texten och menar att den kännetecknas av en distans till Luther som kommer till uttryck i att Olaus Petri betonar att Luther ibland misstog sig.[41] Olaus Petri var därmed medveten om att Luther hade genomgått en förändring, och att förskjutningar i hans tankar gick att avläsa i hans texter. Aurelius har rätt i att detta element finns i texten, men det måsta läsas tillsammans med andra element. Genomgående visar Olaus Petri i sin argumentation stor kunskap om Luthers författarskap. Han återkommer ständigt till ”Luthers böcker”, ”Luthers skrifter” eller ”Luthers mening” och huvudpoängen är alltid att Poul Helgesen har feltolkat Luther. Olaus Petri visar tydligt sin åsikt om Luther genom att ta Luthers lära i försvar, även om han i inledningen skriver att det inte är nödvändigt – egentligen handlar det om att det behövs ett försvar på svenska. Trots det representeras Luther i texten med en diskussion om hur man bör tolka hans texter: Luther blir därmed synlig i texten som

38. *Swar vppå jtt ochristelighit sendebreff…* (Stockholm 1527). Finns tryckt i Bengt Hesselman, *Olavus Petri: Samlade skrifter. Band 1* (Uppsala 1914) hädanefter OPSS:1. Jag har valt att använda moderniserade former av titlarna i brödtexten för att underlätta förståelsen. I noterna använd inledningen på titeln i original.

39. Per Stobaeus, *Hans Brask: En senmedeltida biskop och hans tankevärld* (Skellefteå 2008) s. 150.

40. OPPS:1 s. 154.

41. Carl Axel Aurelius, *Luther i Sverige: Den svenska Lutherbilden under fyra sekler* (Skellefteå 2015) s. 45.

någon som det finns olika åsikter om och som Olaus Petri gör sig till talesperson för. Distansen till Luther kompletteras med en närhet som gör att resultatet kan beskrivas som att Luthers tankar representeras som en frågeställning, som väntar på sitt svar. Luther framstår som ett problem som måste diskuteras. I Olaus Petris *Ett föga sändebrev till Paulus Helie* (1528)[42] återfinns ett liknande sätt att representera Luther på. Också i denna skrift försvaras Luthers lära emot någon som, enligt Olaus Petri, har feltolkat reformatorn.[43]

De två nämnda skrifterna av Olaus Petri är ovanliga i jämförelse med andra reformatoriska skrifter från 1520- och 1530-talen, eftersom de så explicit diskuterar hur man ska tolka Luther. Luthers namn är annars frånvarande i den svenska litteraturen från 1520-talet. De övriga skrifterna som argumenterar för förändringar av kyrkan och trosutövningen innehåller inga representationer av reformatorn och rörelsens förgrundsgestalt. Den tredje texten är ett anti-lutherskt tryck i vilken Hans Brask varnar för ”fremende Luthersche laerdom”.[44] Brask lät trycka denna text i Rostock eller Lübeck antingen 1528 eller 1533.

Sättet att representera Luther stämmer väl överens med hur man förhöll sig till den rörelse som vi i dag kallar reformationen under 1520-talet. Luthers protest, som var tänkt att sätta igång en inomkyrklig diskussion om botens betydelse, blev när saken hamnade hos kurian snabbt en fråga om kyrkans och påvens auktoritet. I Rom såg man Luther som kättare och en diskussion blev därmed en omöjlighet.[45] Samtidigt väckte tankarna genklang hos furstar och borgare runt om i det tysk-romerska riket – och också utanför dess gränser – och med hjälp av boktrycket förvandlades den interna akademiska angelägenheten till en mediehändelse med räckvidd långt utanför de akademiska kretsarna. Rörelsen kunde därför inte enkelt sopas under mattan av Rom. Diskussion förvandlades till *causa Lutherei* – ”den lutherska saken”.[46] Representationen av Luther präglades av att man i tryckmediet framförde åsikter om Luther, att man försökte påverka sina motståndare, och att en förhandling om Luthers

42. *Itt fögho sendebreff til Paulū Helie aff carmeliters orden j Danmarck…* (Stockholm 1528). Finns tryckt i OPSS:1.

43. OPSS:1 s. 338, 339.

44. Isak Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600: 2, 1530–1582* (Uppsala 1927) s. 29.

45. Leppin (2016) s. 89–94.

46. Armin Kohnle, *Reichstag und Reformation: Kaiserliche und ständische Religionspolitik von den Anfängen der Causa Lutheri bis zum Nürnberger Religionsfrieden* (Gütersloh 2001).

betydelse ägde rum. Olaus Petris två texter representerade Luther på liknande sätt genom att synliggöra varierande åsikter om Luther och ta det som tillfälle att föra fram den egna ståndpunkten.

Läsaren undrar säkert hur endast tre svenska texter som representerar Luther ska kunna bidra med kunskap om reformationen. Kanske är läsaren, liksom flera tidigare forskare,[47] också förvånad över att Luther endast omnämns i två, möjligen tre verk. Slutsatsen ligger nära att den svenska reformationen var en ”Reformation ohne Luther”, som Wolfgang Undorf nyligen har argumenterat.[48]

Så enkelt är det dock inte. En analys av representation av Luther måste också ta hänsyn till avsaknaden av representationer på ställen där en representation skulle kunna vara väntad. Under samma period som de två nämnda böckerna utgavs, går det att i nuläget identifiera sju andra böcker, fördelade på fem verk, som översättningar eller bearbetningar av Luthers texter.[49] Med andra ord: reception och representation av Luther

47. Stolt (1999); Poul Georg Lindhardt, ”Luther und Skandinavien”, i Leif Grane & Bernhard Lohse (red.), *Luther und die Theologie der Gegenwart: Referate und Berichte des Fünften Internationalen Kongresses für Lutherforschung, Lund, Schweden, 14.–20. August 1977* (Göttingen 1980) s. 134–144; Bo Ahlberg, ”Luther i Norden”, i Carl-Gustaf Andrén (red.), *Reformationen i Norden: Kontinuitet och förnyelse* (Lund 1973) s. 28–45; Tomas Appelqvist, ”Luther in Swedish”, *Lutheran Quarterly* 32:1 (2018) s. 71–78. För en kritisk läsning av dessa resultat på danskt material, se Anna Vind, ”Lutherreception i 1500- och 1600-tallets Danmark”, i Ole Høiris & Per Ingesman (red.), *Reformationen: 1500-tallets kulturrevolution* (Århus 2017) s. 117–137.

48. Wolfgang Undorf, ”Reformation ohne Luther? – Transnationale Druckkultur in Dänemark und Schweden in der Reformationszeit”, i Thomas Kaufmann & Elmar Mittler (red.), *Reformation und Buch: Akteure und Strategien frühreformatorischer Druckerzeugnisse* (Wiesbaden 2017) s. 263–280.

49. Det handlar om: *Een nyttwgh underwijsnīg wthwr scrifftenne om menniskiones fall, och hwrwledhes Gwdh hēne wprettadhe jghen…* (1. uppl.) (Stockholm 1526), *Een nyttwgh underwijsnīg wthwr scrifftenne om menniskiones fall, och hwrwledhes Gwdh hēne wprettadhe jghen …* (2. uppl) (Stockholm 1526), *Förordet till Nya testamentet på svenska* (Stockholm 1526), *En Christelighen formaning til Sweriges inbyggiare: Uthropat i Upsala offuer högmectig förstes konung Götzstaffz cröning tolffte dagh januarij M.D.XXVIII / O P* (Stockholm 1528). Om verken, se Isak Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600: 1, 1478–1530* (Uppsala 1934); Sven Ingebrand, *Olavus Petris reformatoriska åskådning* (Uppsala 1964). Utöver dessa fyra som sedan länge är kända inom forskningen som översättningar av Luther har jag identifierat ytterligare två verk, fördelade på tre upplagor, som bearbetningar av texter av Luther. Det handlar om *Een liten underuisning om echteskapet hwem thz lofligit är eller ey* (uppl. 1) (Stockholm 1528) och *Een liten underuisning om echteskapet hwem thz lofligit är eller ey* (Stockholm 1529) (uppl. 2) som bygger på Luthers *Vom ehelichen Leben* och *En liten bok i vilken klosterlevnaden förklaras* (Stockholm 1528), som bygger på Luthers *De votis monasticis*, alternativt Justus Jonas översättning av verket från 1522. Under perioden publicerades totalt närmare 20 upplagor av religiösa verk för en på svenska läsande publik. Borträknat är då postillor, psalmböcker, sångböcker och handböcker. Förmodligen gavs en psalmbok på svenska ut 1530. Genom sekundära källor har man slutit sig till dess innehåll. Flera av psalmerna går tillbaka på psalmer av Luther, men det saknas förmodligen helt representationer av Luther. Psalmboken från 1530 passar följaktligen väl in i mönstret av

sammanföll inte på ett sådant sätt att sambandet var tydligt för den som köpte, läste eller bara tittade i 1520-talets svenska bokproduktion. Det var vanligare att använda sig av Luther, än att representera honom.

En av dessa sju bearbetningar var *En liten bok om äktenskapet* (1528), som är ett häftigt angrepp på celibatet och ett försvar för att präster skulle vara gifta. Den innehöll tre delar, den första om äktenskapet som del av Guds skapelse, den andra om vem som skulle ha rätt att gifta sig, och den tredje argumenterade för att människan inte kunde förbjuda någon att ingå äktenskap.

Prästers äktenskap var under första hälften av 1520-talet ett hett debatterat ämne i Europa. Erasmus, Luther, Karlstadt och Zwingli var några av de mest kända författarna.[50] Jämför man Olaus Petris verk med textmassan är det tydligt att Olaus Petris verk framför allt bygger på Martin Luthers *Vom ehelichen Leben* (1522).[51] Olaus Petris text är ett självständigt verk, men nära knutet till Luthers text, då han övertagit argument, begrepp och ibland hela passager från Luther.[52] Texterna – Luthers liksom Olaus Petris – är kritiska mot den teologi som den romerska kyrkan stod för, de försöker i aggressiva ordalag framföra denna kritik, och göra den mer publik. De söker konflikt och innehåller förslag om hur en ny ordning för kyrkan skulle kunna utformas, att präster i fortsättningen skulle vara gifta. Flera av de andra skrifterna som publicerades 1528, som *Om sakramenten* och *En liten bok i vilken klosterlevnaden förklaras* innehåller samma mönster av kritik, publikgörande och reformförslag.

Olaus Petri tillkännager dock inte någonstans i verket att han har använt sig av en text av Luther för att göra en bearbetning och översättning. För den svenske läsaren framstår *En liten bok om äktenskapet* som en text helt och hållet skapad av Olaus Petri själv. En reception av Luther följde inte nödvändigtvis en representation.

Denna icke-representation ska dock inte ses som tecken på att Luther inte spelade någon roll för reformationen i Sverige utan avslöjar reforma-

---

reception av Luther, utan representation. Se Otfried Czaika, *Then Swenska Psalmboken 1582: Utgåva med inledande kommentarer* (Skara 2016) s. 88–96.

50. Stephen E. Buckwalter, *Die Priesterehe in Flugschriften der frühen Reformation* (Gütersloh 1998).

51. *Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe* 10:2 (Weimar 1907) s. 275–304.

52. Kajsa Brilkman, "Boundaries Transcended: Student Mobility, Clerical Marriage and Translations in the Life of the Swedish Reformer Olaus Petri", i Violet Soen, Alexander Soetaert, Johan Verberckmoes & Wim François (red.), *Crossing Borders: Transregional Reformations in Early Modern Europe* (Göttingen 2019) s. 245–265.

tionens karaktär och hur väl Sverige följde samma mönster som går att se på andra håll i Europa. Martin Luther var kontroversiell under 1520-talet. I de tyskspråkiga delarna av Europa producerades en icke tidigare skådad mängd skrifter för och emot Luther,[53] men utanför detta område var urvalet av översatta Luthertexter selektivt: uppbyggelselitteratur och texter som skulle tjäna som grund för arbetet ute i församlingarna översattes i högre grad än hans stridsskrifter och dogmatiska texter. Det var, i alla fall fram till mitten av århundradet, sällsynt att Luthers texter översattes och gavs ut med Luther som angiven författare. För läsaren var det ofta inte uppenbart att boken de höll i sin hand innehöll texter skrivna av Martin Luther.[54] Icke-representationen kan närmast ses som ett kännetecken för reformationen utanför det tysk-språkiga området. Undantaget från denna europeiska trend är de många översättningarna av Luthers verk till nederländska.[55] De få representationerna är följaktligen inte i första hand ett kännetecken för den svenska reformationen – knutna till Gustav Vasas osäkra position och hans vilja att stödja reformationen samtidigt som han strävade efter att undvika öppen konflikt – utan återfinns också i andra territorier.

Sammantaget präglades den svenska bokproduktionen av kritik av den teologi som Rom stod för och viljan att i aggressiva ordalag göra denna ståndpunkt känd, och försök att formulera hur en ny ordning skulle kunna se ut. Luther är den viktigaste källan till dessa tankar, även om urvalet av översatta texter är selektivt och representationen av honom i bokproduktionen är återhållsam. Endast två, möjligen tre texter, representerar Luther – och det är de två texterna som inte bygger på Luther. För läsaren torde Luthers idéer främst ha framstått som en öppen fråga som det fanns olika åsikter om. Representationen av Luther under perioden 1526–1531 speglar den debatt om Luther som fördes runt om i Europa.

53. Burkhardt (2002); Kolb (1999); Bernd Moeller, "Das Berühmtwerden Luthers", *Zeitschrift für Historische Forschung* 15:1 (1988) s. 17–37.

54. Carrie Euler, "Does Faith Translate? Tudor Translations of Martin Luther and the Doctrine of Justification by Faith", *Archiv für Reformationsgeschichte* 101 (2010) s. 80–113; Bernd Moeller, "Luther in Europa: His Works in Translation 1517–1546", i E. I. Kouri & Tom Scott (red.), *Politics and society in Reformation Europe: Essays for Sir Geoffrey Elton on his sixty-fifth birthday* (London 1987) s. 235–251, särskilt s. 239; se också William A. Clebsch, "The Earliest Translations of Luther into English", *Harvard Theological Review* 56:1 (1963) s. 75–86.

55. Casper C. G. Visser, *Luther's geschriften in de Nederlanden tot 1546* (Assen 1969).

Konfessionalisering

Den andra undersökningsperioden 1592–1597 präglas av ett närmast motsatt förhållande mellan representation och reception. Av de i nuläget identifierade sex verken som innehåller bearbetningar eller översättningar av Luther[56] innehåller fem representationer av Luther, endast ett verk är en reception av Luther utan att innehålla en representation av honom: katekesen från 1593.

Utöver dessa sex verk går det att identifiera ytterligare tre verk som innehåller representationer av Luther utan att publicera en text av honom.[57] Om reception och representation alltså gick isär under den första undersökningsperioden sammanfaller de båda i högre grad under slutet av seklet. Viljan att avbilda eller omnämna Luther hade uppenbart ökat under århundradet.

Under den andra undersökningsperioden möter läsaren en vilja att befästa lutherdomen och att distansera sig från andra konfessionella positioner, vilket speglas i reception och representation av Luther och i att åtta av nio studerade verk från denna period innehåller representationer av Luther, samtliga representationer är positiva och presenterar honom som en auktoritet.

Inom tidigare forskning är man enig om att en positiv representation av Luther är ett centralt kännetecken för den tidigmoderna lutherska

56. Det handlar om: Petrus Johannis Gothus, *Wägen til salighetena: I hwilkom witnesbyrder införde warda vtaff then Heliga Scrifft om alla wåra christeliga troos artiklar, ...* (Rostock 1592); *Cathechismus: Item en liten Bönbok* (Stockholm 1593); Petrus Johannis Gothus, *Om Gudz framledna helgons krafft och förmögenheet, een litin dialogus: Item : een merkelig underwijsning huruledes man sigh til bönena christeliga bereeda ...* (Rostock 1593); Johannis Erici Salemontanus, *Christeligh och nödhtorfftigh wnderwisningh ...* (Lübeck 1594), som innehåller en nyutgåva av Olaus Petris, *Om äktenskapet*, som i sin tur var en översättning/bearbetning av en text av Luther, se not 49; *Cathechismus: Item en liten Bönbok* (Lübeck 1594); Petrus Johannis Gothus, *Skööna och merkeliga scrifftennes sententier, förclarade aff salig d. Martino Luthero, och aff androm höglärdom, medh tröstrijkom ordom ...* (Rostock 1597). Om texterna se Isak Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600: 3, 1583–1599* (Uppsala 1932). Under perioden publicerades totalt närmare 20 upplagor av religiösa verk för en på svenska läsande publik. Borträknat är då postillor, psalmböcker, sångböcker och evangelieböcker. Denna lista på översättningar av Luther är enbart preliminär och kan förmodligen utvidgas. Forskning pågår för tillfället om ytterligare översättningar av Luthers texter till svenska under 1500- och 1600-talen.

57. Det handlar om: Laurentius Johannis Laelius, *Itinerarium Sacrae Scripturae, thet är Een reesebook öffuer then Helighe Schrifft ...* (uppl. 2) (Stockholm 1595); Petrus Johannis Gothus, *De Christiano milite: Om then christeliga riddaren, medh hwad fiender han här strijda moste: En litin berättelse vthaff Gudz ord, och helga scrifft* (Rostock 1592); Petrus Johannis Gothus, *Catechismvs: Thet är, the gamle helige lärares troo, lära och bekennelse, som the j Gudz församling fördt haffua, alt ifrån apostlarnes tijdh, in til the nästförlidna 450. åhr ...* (Stockholm 1595). Fördjupade analyser kommer antagligen förlänga denna lista.

konfessionskulturen.[58] Detta påstående kan vid en första anblick verka banalt, men pekar på något centralt för att förstå förutsättningarna för lutherdom – nämligen avsaknaden av en normgivande auktoritet. Reformatorerna erkände inte påvens och konciliernas auktoritet i uttolkningen av den rätta läran, utan enbart skriften. De olika protestantiska kyrkorna förlorade därmed den funktion som dessa normreglerande institutioner hade haft. Det visade sig dock svårt att använda skriften som normgivande, och konkret tog därför ofta Luther, eller professorerna vid universitetet i Wittenberg, eller annat närliggande lutherskt universitet, själva på sig denna roll. Praktiken att skriva utlåtanden ska till exempel ses i detta sammanhang. Efter Luthers död försvann möjligheten att använda Luther som normreglerande instans och strider bröt ut inom lutherdomen. I stället för Luther själv blev Luthers texter den normgivande auktoritet som lutheranerna försökte stödja sig på. Ett intensivt arbete att bevara, sprida och skydda Luthers texter tog därför vid.[59] Detta arbete resulterade i utgåvor av en rad florilegier och tesaurer[60] och de första utgåvorna av Luthers samlade verk, de så kallade *Wittenberger Gesamtausgabe* och *Jenaer Gesamtausgabe*.[61] Genom dessa texter representerades Luther under 1500-talets lopp allt starkare som lärare och man betonade att Luther hade en exceptionellt god förmåga att utlägga skriften.[62]

I det svenska materialet dyker de första positiva representationerna av Luther upp strax efter mitten av århundradet, till exempel trycks den

58. Schribner (1986); Lyndal Roper, "Martin Luther's Body: The 'Stout Doctor' and His Biographers", *The American Historical Review* 115:2 (2010) s. 351–384; Thomas Kaufmann, *Konfession und Kultur: Lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts* (Tübingen 2006) s. 19–20. På svenskt material, se Gudmundsson (2014) s. 108–109. Kritisk är jag däremot till Aurelius omdöme om att "åberopandet av Luther hade knappast varit meningsfullt i denna tid" – Aurelius syftar här på början av 1600-talet – se Aurelius (2015) s. 43. Scott Dixon har nyligen påpekat att en verklig Luther-kult dock först uppkom under 1700-och 1800-talen, se hans "Luther's Lost Books and the Myth of the Memory Cult", i Kat Hill (red.), *Cultures of Lutheranism: Reformation Repertories in Early Modern Germany: Past and Present Supplement* 12 (2017) s. 262–289.

59. Kolb (1999) s. 73–74, 103–120. Ernst Koch, "Lutherflorilegien zwischen 1550 und 1600: Zum Lutherbild der ersten nachreformatorischen Generation" *Theologische Versuche* 16 (1986) s. 105–117.

60. Kolb (1999) s. 155–223.

61. Kolb (1999) s. 137–154. Stefan Michel, *Die Kanonisierung der Werke Martin Luthers im 16. Jahrhundert* (Tübingen 2016).

62. Matthias Pohlig, *Zwischen Gelehrsamkeit und konfessioneller Identitätsstiftung: Lutherische Kirchen- und Universalgeschichtsschreibung 1546–1617* (Tübingen 2007) s. 102, 115.

första boken med Luthers namn på titelsidan 1558.[63] Luther omnämns också i den svenska Bibeln 1541 och i en rad andra skrifter.[64] Det var dock först under slutet av århundradet som representationerna av Luther blev ett signifikant element i bokproduktionen.

Liksom på många andra territorier går det i Sverige att under slutet av 1500-talet se tilltagande konfessionella konflikter – det vill säga motsättningar där politiska och konfessionella intressen vävdes samman – och försök att utveckla olika instrument för att säkra den egna konfessionella positionen. I bokproduktionen syns detta genom att det var när konflikten mellan katoliker och lutheraner intensifierades som representationerna av Luther som auktoritet och läromästare började användas som vapen av lutheranerna. Ett bra exempel på det utgörs av Petrus Johannis Gothus skrivna förord till *De Christiano milite* (1592). Texten är ett kompilat och innehåller översättningar av tre texter hämtade från Johann Spangenberg, Erasmus av Rotterdam och Olaus Petri. I förordet presenterar Petrus Johannis Gothus de olika författarna och uppehåller sig särskilt vid Erasmus av Rotterdam, från vilken han hämtar utdrag ur dennes *Enchiridion*. Han beskriver Erasmus som en ”ganska höghlärd, skarpsinning myndig och merkelig man” men att han ”icke hafft så stoort liws om Menniskiones Natur förderffelse så som S. D. Martinns Lutherus”.[65] Vad han syftar på är den berömda striden mellan Luther och Erasmus om människans fria vilja. Att översätta och publicera en text av Erasmus föranledde alltså Petrus Johannis Gothus att försvara honom, men samtidigt betona att Luthers förmåga att tolka skriften var större.

Det är värt att notera att Luther här, liksom i de flesta omnämnanden under 1500-talet, omtalas som ”Doctor Martin Luther” – alltså som disputerad och innehavare av professuren i teologi vid universitetet i Wittenberg. Det var denna titel som gav honom en position utifrån

63. Laurentius Petri, *Een liten vnderwijsning, huru Christet folk må warda förmanat til sacramentet eller wårs Herras Jesu Christi nattward. Doc. Mar. Lut.* ... (Stockholm 1558).

64. *Biblia: Det är all den heliga skrift på svenska* (Uppsala 1541). Andra exempel på representationer av Luther från mitten av århundradet finns i Peder Swart, *Någer stycker aff then danske cröneke, ifrå konung Woldemars tijd och hans effterkommande, ther inne the swenske bliffue fast groffueligen och med osanning antastade* ... (Stockholm 1558), Laurentius Petri, *Om någor stycker wårs Herras Jesu Christi nattward anrörandes: Dialogvs* (Stockholm 1562) och i Petrus Johannis Gothus, *Vnderwisning om een rätt christelig böön* ... (Rostock 1577).

65. Gothus, *De Christiano milite*, A4^{r}–A4^{v}. Andra exempel på Luther som auktoritet finns i Petrus Johannis Gothus, *Cathesismus* (1595) A5^{r}, A7^{v}.

vilken han kunde ifrågasätta kyrkan. Representationerna av professor Luther förstärkte också intrycket av hans auktoritet i lärofrågor.[66]

Hänvisningar till att Martin Luther hade en särskild gåva att formulera Guds ord rent och klart, och att man borde läsa vad han hade skrivit, förekommer ofta i materialet från andra hälften av 1500-talet. Så till exempel i förordet till Johannes Eric Salemontanus *Kristlig och nödtorftig undervisning* (1594). Förordet är en beskrivning av hur påven hade tagit sig en orättfärdig makt över de kristna, och att Luther är den förste som åter rätt förstod Guds ord. Läsaren uppmanas att studera texterna av en rad ”Påweske Scribenter” och jämföra dem med ”hwadh Lutherus om samma ärende scriffuer”.[67]

I stället för att, som i inledningen av den undersökta perioden närmast gömma Luther, stoltserade flera verk med att de byggde på texter av Martin Luther. Ett bra exempel är *Om Guds framleds helgons kraft* (1593). Texten är ett kompilat av två texter, den andra av dem ”Ett enfaldigt sätt till att be”, presenteras i förordet som en text av ”D. Martino Luthero”[68]. Även på framsidan framhävs att det är Luther som har skrivit texten om bönen.[69] Luthers närvaro förstärks ytterligare genom ett medaljongporträtt av honom.[70] Porträttet är en variant av Lucas Cranachs bild av Luther daterad 1546, som är en av de mest kända visuella representationerna av Martin Luther från 1500-talet.[71]

Denna bild återfinns också i *Sköna och märkliga sentenser* (1597). Boken är ett kompilat av fyra texter – varav tre är översättningar av Luthertexter. Redan på framsidan lyser Luthers namn med röda bokstäver, i förordet nämns Luther åtta gånger, fyra av dem i avvikande antikva typsnitt.[72] Här återkommer också det redan nämnda medaljongporträt-

66. Ulinka Rublack ”Grapho-Relics: Lutheranism and the Materialization of the Word”, i Alexandra Walsham (red.), *Relics and Remains – Past and Present Supplement* 5 (2010) s. 144–166, särskilt s. 152–153; Roper (2010) s. 364.

67. Salemontanus, *Christeligh och nödhtorfftigh wnderwisningh* … (1594) 3D^{v}. Liknande representationer har Gudmundsson funnit i svenska fältpredikningar från 1600-talet. Gudmundsson (2014) s. 108–109.

68. Gothus, *Om Gudz framledna helgons krafft och förmögenheet, een litin dialogus* …, A4^{r}. Andra exempel där Luthers författarskap framhävs är i *Wägen til salighetena* … (1592).

69. Gothus, *Om Gudz framledna helgons krafft och förmögenheet, een litin dialogus* …, A1^{r}.

70. Gothus, *Om Gudz framledna helgons krafft och förmögenheet, een litin dialogus* … F3^{v}.

71. Scribner (1986) s. 54–56; Roper (2010) s. 357–362; Michael Schilling, ”Lebensstationen Luthers”, i Hole Rössler (red.), *Luthermania: Ansichten einer Kultfigur* (Wolfenbüttel 2017) s. 160–163.

72. Gothus, *Skööna och merkeliga scrifftennes sententier* … A3^{r}, B3^{r}, B5^{r} (2 gånger), B8^{v} (2 gånger), A15^{v} (2 gånger). I Petrus Johannis Gothus, *Wägen til salighetena* … (1592), återfinns många liknande representationer av Luther.

tet av Luther, denna gång tillsammans med texten "VERBVM DOMINI MANET IN ÆTERNVM" (Guds ord varar evigt), ett populärt ordspråk bland lutheraner.[73] Två teman i representationen av Luther framkommer i verket. Luthers särskilda förmåga att tolka skriften framhävs till exempel genom att utgivaren Petrus Johannis Gothus skriver om honom som "then högsuplyfte Apostoliske Läraren D. MARTINVS LVTHERVS",[74] eller att "man clarliga seer hwilkit stoort Liws then salige Apostoliske Läraren Lutherus haffuer hafft vthi Guds helige Orde".[75] Förutom denna representation presenteras Luther i förordet som en förebild för läsaren. Petrus Johannis Gothus skriver att "then salige GUds Mannen Doctor MARTINVS LVTHERVS" har hållit Guds ord som "sin Skatt Sköld wapn wäria och wederqwickelse och satt thet til sina fötters Liws och Lyckta" och därigenom "frimodeliga wandrat genom allahanda farligheeter som henom i thenna Werldennes margfalleliga twång äre komne i möte".[76]

Representationen av Luther är i detta verk helt annorlunda än de från början av århundradet. Den som tog denna bok i sin hand skulle inte tveka om att få ta del av den besynnerliga kraft att läsa och tolka Bibeln som Luther besatt. Om Luther tidigare varit ett problem som man förhöll sig till så används han i Petrus Johannis Gothus verk från 1597 som identifikationsfigur. Luther framstår som förebild för hur man ska agera som kristen och som en auktoritet i lärofrågor. Därigenom blev representationen av Luther till ett vapen i den pågående konflikten mellan hertig Karl och kung Sigismund om makten i Sverige.[77]

Den konfessionella konflikten gav också upphov till en negativ representation av Luther. Året innan undersökningsperioden publicerades *Enchiridion* (1591).[78] Det är en katekes, ursprungligen publicerad av jesui-

73. Sebastian Scholz, "Konfessionelle Aspekte in den Inschriften evangelischer Landesherren im 16. Jahrhundert", i Jürgen Macha, Anna-Maria Balbach & Sarah Horstkamp (red.), *Konfession und Sprache in der Frühen Neuzeit. Interdisziplinäre Perspektiven* (Münster 2012) s. 171–183.

74. Gothus, *Skööna och merkeliga scrifftennes sententier* ... B3^{r}.

75. Gothus, *Skööna och merkeliga scrifftennes sententier* ... B6^{v}.

76. Gothus, *Skööna och merkeliga scrifftennes sententier* ...,A3^{r}–A3^{v}.

77. En utförligare tolkning av *Sköna och märkliga sentenser* i denna kontext finns i Kajsa Brilkman, "Buch und Konfessionskonflikt: Übersetzung, Kompilation und Paratext in Petrus Johannis Gothus' "Sköna och märkliga skriftens sentenser" (1597)", i Otfried Czaika & Wolfgang Undorf (red.), *Beiträge zur schwedischen Buch- und Bibliotheksgeschichte in der Frühen Neuzeit* (Göttingen kommande 2020).

78. *Enchiridion. Thett är then lille och reene catechismus. Sampt mädh en nödtorfftigh förswarelse skrifft för menige kyrkepräster och predikanter* ... (Vilnius 1591).

ten Sigismund Ernhoffer på tyska 1587, och utgiven i svensk översättning fyra år senare.[79] På den svenska titelsidan anges tydligt att innehållet i boken är hämtat ur ”D. Mårten Lutthers böker och skrifft tyckte i Wittembärgh”[80], men syftet är inte att mobilisera lutheranerna i den pågående konfessionskonflikten, utan i stället att misskreditera reformatorn, skapa osäkerhet bland hans anhängare och samtidigt sprida vad författaren menar är en äkta reformerad skrift, alltså en katolsk katekes.[81] Ernhoffers bok ser ut som Luthers lilla katekes och är uppbyggd på samma sätt, men insprängt mellan de kända textraderna finns citat från andra Luthertexter. Därigenom kan Ernhoffer visa på motsägelser i Luthers författarskap och att han ofta varit säker på sin sak, men samtidigt ger dubbla budskap. Luther framstår därigenom som icke trovärdig. Om Luthers texter fungerade som normgivande för lutheranerna så var det just denna normgivande funktion som Ernhoffer angrep, och därmed lutherdomens akilleshäl.

Sammanfattningsvis representerades Luther som auktoritet och lärare av sina anhängare eller som motsägelsefull och opålitlig av sina motståndare under den senare av undersökningsperioderna. Båda bilderna av reformatorn ger tillsammans en representation där Luther under konfessionaliseringen framstår som medel till att stärka en redan vunnen övertygelse samt att befästa och bevara den egna konfessionella positionen, alltså något annat än kampen om den universella kyrkan som hade präglat första delen av århundradet. Representation och reception divergerade inte som under 1520-talet. Detta berodde på att Luther inte längre var kontroversiell utan en auktoritet som man gärna framhävde. En frånvaro av representationer av Luther hade varit ett kännetecken för reformationen utanför de tyskspråkiga länderna, först i och med konfessionaliseringen blev det viktigt att positionera sig i det lutherska lägret – att trycka bilder av Luther, synliggöra honom som författare och åberopa hans auktoritet blev därmed centrala verktyg.

79. Collijn (1932) s. 122–127.

80. *Enchiridion. Thett är then lille och reene catechismus* ... A1r.

81. Magnus Nyman, ”Inledning”, i *Enchiridion: Det är den lilla och rena katekesen 1591, jämte, Sannfärdig ögonskenlig, förmerad och välbegrundad försvarsskrift 1591* (Skara 2012) s. 5–23, se särskilt s. 12. Om katekesen, se också Kaufmann (2006) s. 243–245.

Reformation och konfessionalisering i Sverige

Jag vill nu återvända till frågan i artikelns inledning: när slutade reformationen? Föreliggande analys av representationer av Luther i bokproduktionen för en på svenska läsande publik under 1500-talet har visat att det skedde betydande förändringar under seklet. Luthers ifrågasättande av påvens auktoritet gjorde att ”den lutherska saken” seglade upp som ett problem, kring vilket det formades olika hållningar. Hans idéer diskuterades utifrån en föreställning om att man skulle kunna övertyga motståndaren om riktigheten i den egna tolkningen av problemet. ”Den lutherska saken” var därmed på många sätt en öppen fråga, vilket speglades i de få representationerna av den kontroversiella professorn i teologi, trots en betydande reception av hans tankar. Under 1590-talet framträdde ett annat förhållande till Luther, där hans namn och visuella representationer användes för att sälja verk. Luther framställdes som en auktoritet i lärofrågor och lutheranerna använde hans namn som en identitetsmarkör. Vare sig den första eller den andra representationen är unik för den svenska kontexten utan återfinns i andra territorier.

Skillnaden mellan den första och den andra perioden går att tolka som exempel på hur reformation och konfessionalisering kan beskrivas som två etapper under den tidigmoderna tiden, där brytpunkten mellan de båda låg någonstans under mitten av 1500-talet.[82] Reformationen syftar då på rörelsen runt centralgestalten Luther, som ifrågasatte bestående religiösa normer, skapade debatt om dessa normer och kämpade för att gestalta en kyrka i vilken dessa nya religiösa normer kunde förverkligas. Kampen gällde innehållet i en kyrka som aktörerna fortfarande föreställde sig som universell. Konfessionalisering däremot syftar på den senare delen av 1500-talet – och sträcker sig fram till och med 1600-talet – då föreställningen om en universell kyrka hade fått ge vika för en realitet av olika, väl definierade, konfessioner och där fokus låg vid att befästa och förstärka den egna bekännelsekyrkan. Ett exakt datum för när reformationen slutade och konfessionaliseringen började är svårt att ge

82. Andra forskare som har skrivit om konfessionaliseringens början omkring mitten av 1500-talet är Czaika (2002) s. 57–69; Martin Berntson, ”Skara stift och vägen mot konfessionaliseringen”, i Martin Berntson (red.), *Vägen mot bekännelsen: Perspektiv på organisation, bekännelsebildning och fromhet i Skara stift ca 1540–1595* (Skara 2014) s. 19–42; Werner Buchholz, ”Schweden mit Finnland”, i Matthias Asche & Anton Schindling (red.), *Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Nordische Königreiche und Konfession 1500 bis 1660* (Münster 2003) s. 107–243, se särskilt s. 188.

utifrån detta material – och antagligen också annat material. Intressant att notera är att de första representationerna av Luther som auktoritet dök upp i det svenska materialet strax efter 1555 – närmare bestämt 1558, alltså efter religionsfreden i Augsburg – vilket skulle stödja tesen att konfessionaliseringen måste ses som en europeisk process, där dynamiken är transterritoriell.

Appliceras detta reformationsbegrepp på svenskt 1500-tal förändrar det tolkningen av århundradet. Den svenska reformationen kan då inte ses som vare sig sen, långsam eller ovanlig. I Sverige går det under 1520-talet att finna en rörelse som argumenterade för förändring av religiösa normer, men där rörelsens förgrundsgestalt Martin Luther var en alltför kontroversiell person och där ”den lutherska saken” framstod som en konflikt med oklar utgång. Under 1500-talets lopp förändrades rörelsen till att bli en institutionaliserad bekännelsekyrka, men detta skedde i en process där konfessionella konflikter inom riket och utanför fungerade som motor. Skapandet av bekännelsekyrkan var dock något annat än reformationen. Resultaten indikerar alltså att Schillings påstående att den ”ideologiska och sociala omvandlingen”[83] av samhällena inte skedde med reformationen utan först under konfessionaliseringen, också kan vara användbart på det svenska fallet. Bryter man på detta vis upp den kontinuitet mellan 1527 och 1593 som ofta har skrivits fram i svensk forskning om 1500-talet så blir mötet i Uppsala 1593 inte slutet på reformationen, utan en del av konfessionaliseringsprocessen. Det är en uppgift för framtida forskning att ytterligare utarbeta hur konfessionaliseringsbegreppet kan användas analytiskt på det svenska materialet.

When did the Reformation end? Reformation, confessionalization and the representation of Martin Luther in Swedish 16th-century print

In the past decades, Swedish scholars have used the concept of the Reformation to refer to a long process of religious change in Sweden between 1527 and 1593. The influence from the term ”the long reformation” used in the Anglo-Saxon world is tangible. Instead, this essay argues for a temporally

83. Jämför fotnot 13 och 14.

narrower concept of reformation, which clarifies changes and differences in the 16th century and places Sweden in a European context.

Representations (in text or images) of Martin Luther in 16th-century books for a Swedish reading audience are analysed with a view to how differences in representation reflect changes in religious life and society over the century. The article argues that the term "the Reformation" should be reserved for the first half of the century and the struggle to reform what everyone at the time thought of as the universal church. In this period print was an arena where different views about Luther and the religious process of change were created and negotiated. The term "confessionalization" should be used for the second half of the century, highlighting the aim to stabilize the various confessional churches and to consolidate and reinforce identities and shared values.

The article contrasts six years at the beginning of the period (1526–1531) with six years at the end of the period (1592–1597) to bring to light the difference between reformation and confessionalization. During the first period only three books directly represented Martin Luther by explicitly mentioning him. In the same period seven editions of books strongly connected to Luther (e.g. translations or adaptations of his works) could be identified. However, none of these mentioned Luther. This divergence between representation and reception of Luther is a typical feature of the Reformation outside the Holy German Empire. Luther was a controversial figure and there were competing interpretations of his thoughts.

The second period shows an almost opposite relationship between reception and representation. Out of six analyzed books which all translated or adopted Luther's writing, five contain representations of Luther. Instead of hiding Luther, which was the norm in the earlier period, these publications draw attention to Luther. During the period of confessionalization a positive identification with Luther and his legacy became a characteristic of Swedish Lutheranism.

The Swedish Reformation was not laggard but followed a European pattern. It ended in mid-century when the period of confessionalization began. Hence, the year 1593, which in traditional interpretations marks the end of the Swedish Reformation, should be understood as part of the confessionalization process.

Keywords: Reformation; Confessionalization; Martin Luther; Lutheran confessional culture; Book History